

‘Türkiye’de Dini Liderlik’ Bildirisine Eleştirel Bir Katkı

Ahmet Yaman*

Mezhepler tarihi ve çağdaş dinî hareketler alanında yetkin bir isim olan kıymetli araştırmacı Prof. Dr. Mehmet Ali Büyükkara’nın kitap hacmindeki bu tebliği gerçekten ilgi çekici bilgi ve değerlendirmeleri ihtiva ediyor. Dinî Otoritenin Resmî Yüzü (Diyanet İşleri Başkanlığı ve İlahiyat Fakülteleri), Geleneksel Dinî Liderlikler (Medreseler ve Tarikatlar), Yeni Tip Sivil Dinî Liderlik Talepleri (Modern Cemaatler ve Entelektüeller), Siyasal İslahatçı Liderlik Talepleri (Millî Görüş, Hizbû’t-Tahrir ve Selefî Gruplar), Türkiye’nin Gayri Sünnî Dinî Liderlikleri (Caferîler, Alevî-Bektaşîler ve Nusayrîler) başlıklarıyla tam bir panoramik sunumla ülkemizdeki dinî söylemlerin karakterini ve taleplerini izleme fırsatı veriyor. Bu nitelikli çalışma için kendisine teşekkür ediyorum. Bununla birlikte gerek bazı genellemeleri gerekse kimi tespitleri, konu üzerinde yeniden düşünmemizi gerektiriyor. Bu bağlamda bazı eleştiriler yönelteceğim:

1. Dinî otoritenin resmî yüzünü temsil eden Diyanet İşleri Başkanlığı sadedinde tebliğin 6. sayfasında “Anlaşıyor ki İslâmî faaliyetlerin bir kısmının riyasetinin bir devlet kurumu olarak Diyanetin uhdesine verilmesi Türkiye tipi laikliğin önemli bir gereği idi. Dinin cemaatlara veya doğrudan halkın inisiyatifine bırakılması türünden bir uygulama bu çeşit laikliğe aykırı görülmektedir. Neyse ki Diyanetin özellikle tek parti dönemindeki kadrolarının genellikle iyi niyetli ve idare-i maslahatçı ama lüzum görüldüğünde kararlı tavırları, en azından bu kurum kaynaklı olarak dinî hayat üzerinde oluşacak tahribatı asgari düzeyde tutmuştur.” şeklinde bir saptama yapılmıştır. Bu saptamaya göre tek parti döneminde Diyanet kaynaklı olarak dinî hayat üzerinde bir tahribat yapılmış ama bu tahribat, iyi niyetli ve durumu idare etme başarısını gösteren kadroları sebebiyle asgari düzeyde tutulabilmiştir. Burada şu soruları sormak, sanırım anlamlı olacaktır: Asgari düzeyde de olsa Diyanet, dinî hayat üzerinde hangi tahribata yol açtı? Hangi yorum veya uygulamasıyla İslâm’ı reforme etti? Dinin inanç ve amel hükümlerinden hangilerini değiştirdi?

Ezanın otuzlu yıllardaki Türkçeleştirilmesi dışında bu sorulara, bildiğim kadarıyla, örnekler üzerinden olumlu cevap verilemez. Ezan üzerindeki uygulama da Diyanetin kurumsal dinî yorum yapma yetkisini hâiz olan Hey’et-i Müşâvere kararına istinaden yapılmamıştır. Daha açık ifadesiyle ezanın millî dilde okutulmasına, Diyanetin şer’î-amelî yönünü temsil eden heyet karar vermiş değildir. Hey’et-i Müşâvere’nin şu anda Din İşleri Yüksek Kurulu arşivinde bulunan karar defterleri tarandığında bu yönde bir karar alınmadığı açıkça görülecektir. Yeni devletin 1930’larda sonuçlarını vermeye başlayan ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi projeleri doğrultusunda ilk Türkçe ezan bir Ramazan ayında 30 Ocak 1932’de Fatih Camii’nde ikinci namazında Hafız Rıfat tarafından bireysel bir faaliyet olarak okunmuştur.¹ Türkçe Kur’ân, tekbir ve kâmet aynı ayda 3 Şubat 1932 gününe rastlayan Kadir gecesinde Ayasofya Camii’ndeki mevlidde okunmuş ve radyodan naklen yayımlanmıştır. Bütün bu gelişmeler Diyanet İşleri

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Ali Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c. 5, sy.10 (2006), s. 83.

Reisliğin gözetim ve denetimi dışında cereyan etmiştir. Çok önemli bir ayrıntı olarak şunu da kaydedelim ki, 13 Haziran 1931 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanan bir kararla Türkiye’deki bütün cami ve mescitlerin yönetimi ve bunların görevleri, Diyanet ile aynı kanunda kurulmuş olan Evkaf Umum Müdürlüğüne devredilmişti. Dolayısıyla ülkedeki bütün görevlilerin artık ezanı yeni şekliyle okumaları gerektiği talimatını ilk defa veren merci, Diyanet İşleri Reisliği değildir. Zira ilk dil kurultayından sonra (26 Eylül 1932) bütün vazifelilerin ezanı Türkçe okumaları için hazırlık yapmalarını sağlamak üzere Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından hem valiliklere hem de cami ve mescid görevlilerinin âmiri sıfatıyla Evkaf müdürlüklerine talimatlar gönderilmiştir.²

Riyaset, nihayet 6 Mart 1933 tarih ve 720/265 sayılı genelgeyle bu uygulamayı salâ okunması bağlamında kabul etmiştir.³ Reis Rifat Börekçi’nin (ö. 1941) bu genelgeyi merkezî idarenin zorlamasıyla çıkardığını tahmin etmek zor olmasa gerekir. Nitekim genelgedeki ifade örgüsü de bunu göstermektedir: “Her tarafta Türkçe ezan okunduğu bir zamanda minarelerde Arapça salât ü selâm okumak âhenksiz düşeceği ve hükümet-i celilenin takip buyurduğu maksad-ı milliye de uygun gelmediği...”⁴

Kaldı ki, Türk Ceza Kanunu’nun o günlerde yürürlükte olan 526. maddesi “Her kim, salahiyettar merciden kanun ve usul dairesinde verilmiş bir emre itaatsizlik eder veyahut âmmenin istirahat ve selameti veya ma’delet⁵ mülahazası namına merciinden kanun dairesinde ittihaz edilmiş bir tedbire riayet etmezse” öncülüne bağlı olarak bir hapis cezası öngörmekteydi.⁶

2. Diyanet İşleri Başkanlığı özelinde yapılan 7. sayfadaki şu tespit de hem kavramsal hem de tarihsel açıdan tartışmayı gerektirmektedir: “Son dönem Osmanlı’sında bir takım İslâmcı münevver ve ulema arasında hayli revaçta olan “mezhepler üstütlüğü müdafaa” ve “taklidi zemmedip tahkik, rey ve ictihadı teşvik” edici bir din tasavvurunun, Diyanetin ilk döneminde yeni rejimin pozitivist yönelimine görece

² bk. Hicret K. Toprak, *Mihrap Minber ve Devlet: Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*, İstanbul 2019, s. 122-150, 191; Deniz Parlak, *Laikleşme Sürecinde Camiler Geç Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e*, İstanbul 2020, tür.yer.; Halis Ayhan-Mustafa İsmet Uzun, “Ezan: Türkçeleştirilmesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (1995), s. 38-42; Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, s. 83-84; Şerif Demir, “Ezanın Türkçe Okunması (1932-1950)”, *Ortak Dilimiz Ezan*, İstanbul 2018, s. 85-106.

³ Ayhan-Uzun ve Dikici, Diyanet İşleri Reisliğinin 18 Temmuz 1932 tarih ve 636 sayılı genelgeyle bu uygulamayı duyurduğunu söylemektedirler ki, yaptığımız araştırmada böyle bir genelgenin izine rastlanmamıştır. Tek parti döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı konulu bir doktora tezi hazırlayan Hicret K. Toprak da kendisiyle yaptığım görüşmede ne Cumhuriyet arşivlerinde ne de Müşavere Heyeti arşivlerinde böyle bir genelgeye rastladığını belirtmiştir. Sadık Albayrak ise Diyanet İşleri Riyasetinin, Dâhiliye Vekâletinden gelen bir yazı üzerine 4 Şubat 1933 tarihinde bütün müftülüklerle bir tamim göndererek görevlilerin ezanı ve kâmeti Türkçe okumalarını, buna uymayanların cezalandırılacağını bildirdiğini yazmaktadır. Albayrak, *Türkiye’de Din Kavgası*, İstanbul 1973, s. 262’den naklen Ayhan-Uzun, “Ezan: Türkçeleştirilmesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (1995), s. 38-42.

⁴ Yukarıdaki kaynaklar.

⁵ Adalet ve hakkaniyet.

⁶ ماده ۵۲۶- هر کیم صلاحیتدار مرجعین قانون و اصول دائره سنده ویرلمش بر امره اطاعتسزلك ایدر ویاخود عامه نك استراحت و سلامتی و یا معدلت ملاحظه سی نامنه مرجعین قانون دائره سنده اتخاذ ایدلمش بر تدبیره رعایت ایتمزسه بر آیه قادار خفیف حبسه واللی لیرایه قادار خفیف جزای نقدی یه محکوم اولور
https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/5.3.765.pdf (23.11.22).

uyumlu bir fikir zemini temin ettiği inkâr edilemez. Ancak Diyanet riyaseti, gözettiği maslahatlar icabı ilk başından itibaren Hanefî-Mâturidî bir dinî çizgide konumlanmayı tercih eder. Reyciliği mühimseyen bir mezhep olması hasebiyle Hanefilik aslında bu eğilime çok da tezat teşkil etmez.”

Yalın bir okumayla bu cümleler, Diyanetin yeni rejimin pozitivist yönelimleriyle uyumlu olma adına ilk döneminde içtihadı ve reyi öne çıkarma yönünde bir tavır benimsediğini; yörüngesine girdiği Hanefiliğin de reyci bir mezhep olması hasebiyle onun bu tavrıyla örtüştüğünü söylemektedir. Ya da en azından böyle bir imada bulunmaktadır.

Öncelikle şunu belirtmeliyim ki, “tahkik, rey ve içtihadı teşvik” ile “pozitivist yönelim” bambaşka vadilerde olan eylemlerdir. Sürekli değişen ve sanayi devriminden sonra neredeyse her gün farklılaşan hayatın dinamikleriyle dinî değer ve hükümleri bir usûl/metodoloji çerçevesinde buluşturma faaliyetinin genel adı olan ictihad, olgusal olmayan dinî yargı ve hükümleri anlamsız görüp hayatı bundan arındırma eyleminin ideolojik adı olan pozitivism ile bir zeminde asla buluşamaz.

Bu bağlamda yine şöyle bir soru sorulabilir: Diyanet, ilk döneminde hangi içtihadı yaparak yeni rejimin hangi pozitivist karakterli uygulamasına alan açmış ya da ona dinî meşruiyet sağlamıştır? Bu soruya şayet ezanın Türkçeleşmesi üzerinden bir cevap verilirse bu, isabetli olmaz. Zira yukarıda belirttiğim gibi söz konusu uygulama bir devlet projesiydi ve Diyanet riyaseti, kendi bünyesinde yaptığı bir ictihadî müzakere ile bu yönde bir karar almış değildi. Aksine, Diyanetin siyasî merkez tarafından baştan beri yapılmak istenen değişikliklerin meşrulaştırılması yönünde değil, yerleşik dinî algı ve uygulamaları korumaya dönük bir tavır içinde olduğunu gösteren çok sayıda delil bulunmaktadır. Mesela Diyanet, 1926 yılındaki Ramazan ayının bir cuma gününde (19 Mart 1926) kendi iradesiyle Göztepe Camii’nde Türkçe namaz kıldırarak imam Cemaleddin Efendi’yi açığa almış ve yapılan soruşturma sonunda görevden uzaklaştırmıştı.⁷ Bu olaylar sırasında Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi, Kur’ân meallerinin Kur’ân-ı Kerim’in yerini tutamayacağından Türkçesiyle kılınan namazın sahih olmadığı açıklamasını yapmıştır.⁸ 1933 yılında ezandan sonra namazlardaki kıraatin de Türkçe olması yönündeki resmî baskılara karşı Diyanet yönetimi o yönde bir adım atmamış, aksine direnmiş ve dönemin Maarif Bakanı Yusuf Hikmet Bayur’un (ö. 1980) ifadesiyle “Osmanlı Devleti’ni batırmış olan taassubun yeni bir örneğini vermişti”.⁹

Diyanet İşleri Reisliğinin bu direnci bir anlamda 1928 yılında hükümet tarafından Dârülfünûn İlahiyat Fakültesine hazırlattırılan¹⁰ ve ilk defa 20 Haziran 1928 tarihli *Vakit*

⁷ bk. Toprak, *Mihrap Minber ve Devlet: Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*, s. 145-146; Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, s. 80.

⁸ İkdâm Gazetesi, 3 Mayıs 1926; Toprak, *Mihrap Minber ve Devlet*, s. 146.

⁹ Toprak, *Mihrap Minber ve Devlet*, s. 148-149 ve buradaki kaynaklar.

¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti’nin ikinci Diyanet İşleri Başkanı Ordinaryüs Profesör Mehmet Şerefettin Yaltkaya’nın şu hatırası bu lâyiha’nın arkasındaki iradeyi göstermektedir: “Terbiye Müderrisi İsmayıl Hakkı, müderrisler toplantısında birkaç kere ‘Atatürk bizden bir şeyler bekliyor hatta istiyor’ diyor ve beklenen şeyi de kısmen anlatıyordu. Bunları son bir defa daha bahis mevzuu ettiği zaman, ‘Pekâlâl Önce bir komisyon bu meseleleri bir rapor halinde tespit etsin de onun üzerinde konuşalım’ denildi. Birkaç gün sonra yine toplandığımız zaman elimize hazırlanmış olan raporun birer sureti verildi. Münderecatına

gazetesinde haberi çıkan, ardından 28 Haziran 1928 tarihli *Son Posta* gazetesinde yayımlanan “Dinî İslahatın Esasları Hakkında Lâyiha”ya da karşıydı. Mehmet Fuat Köprülü (ö. 1966) başkanlığında ve içlerinde İsmail Hakkı İzmirli (ö. 1946), İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (ö. 1978) ve Mehmet Ali Aynî (ö. 1945) gibi önemli isimlerin de yer aldığı Müderrisler Meclisi¹¹ tarafından, “Din ıslahatımızın esaslarını tetkik ve tespit etmek üzere” ve “yeni hayatın tekâmülünün seyrine uygun bir şekil vermek” amacıyla hazırlanan bu lâyhada ibadetlerin icrasına ve camilere yönelik reformist tekliflerde bulunulmuştur. Mesela “Mabetlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmeli ve temiz ayakkabılarla mâbetlere girilmesi terviç edilmelidir...İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Âyinlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir... Mabetlere musiki âletlerinin kabulü dahi lâzım gelir. Mabetlerde ilahi mahiyetinde asrî ve istromantel musikiye kat’î ihtiyaç vardır... Ezcümle âyinlerin sıhhileşmesi, Türkçeleşmesi, bedîleşmesi, felsefîleşmesi hususundaki tekliflerin cihet-i tatbikiyesini ve ameliyesini tafsil edeceğiz. Bu bapta kitaplar, makaleler neşredeceğiz” denmiştir.¹²

Tam da bu noktada bir başka gerçeği dile getirebilirim. Diyanetin ilk yıllarındaki hatta tek parti hükümetleri dönemindeki karar ve fetvalarında, bırakın “pozitivist yönelim”in izlerini, bu kabilden taleplere, yerleşik fıkıh kurallarına ve geleneğine dayanarak açıkça olumsuz cevaplar verilmiştir. Bugün Din İşleri Yüksek Kurulu arşivinde bulunan karar defterlerini inceleyen bir araştırmacı olarak bu hususun altını kalın hatlarla çizebilirim. Hatta öyle ki, ilgili kanun Diyanet İşleri Reisliğinin yetki

muttali olunca bilhassa namazın şeklinin değiştirilmek istendiğini gördüm. Hâlbuki Peygamberimiz, namazı benden gördüğünüz gibi kılınız buyurduğu için kavi ve fiil-i Peygamberî ile aykırı düşen bir mazbatanın altına imzama koyamazdım. Müderrisler toplantısında bu mesele çetin münakaşaları mücip oldu. Çokluk kabul tarafında idi. Bununla beraber o toplantıda bir karar verilmeden dağıldık, mesele aynı zamanda matbuata da aksetmişti. Gazeteler bunu merakla takip ediyorlar ve mütemadiyen soruşturuyorlardı. Fakat müspet ve doyurucu bir cevap alamıyorlardı. O sırada gazetenin birisi mazbata müsvedesini neşredince artık inkârda da mecal ve mahal kalmadı. Hattâ matbuatın neşriyatı üzerine keyfiyete Atatürk de muttali olmuş ve Dârülfünûn Rektörlüğünden bunu sormuştu. Müderrisler meclisi kararını verip raporunu takdim etmemiş olduğu için Rektör Neşet Ömer meseleden hiç de haberdar değildi. Rektörle Atatürk arasında neler görüşüldü, neler konuşuldu, iyice bilemiyorum. Bilinen bir şey varsa rektörün iyice sıkıştırıldığıdır. O günden sonra bu meselenin bir daha ne Müderrisler Encümeninde ne de matbuat sütunlarında bahis mevzuu olmadığı görüldü”. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. V, İstanbul 1977, s. 1964; bk. Murat Kılıç, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Dinin Denetlenmesi ve Muhafazası Meselesi”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, c. IX (2017), sy. 18, s. 302.

¹¹ Meclisin üyeleri şunlardı: Köprülüzade Fuad, Terbiyeci İsmayıl Hakkı, Ruhiyat müderrisi Şekip, İzmirli İsmail Hakkı, Halil Halid, Halil Nimetullah, Mehmet Ali Ayni, Şerefeddin, Şevket, Arapgirli Hüseyin Avni, Hilmi Ömer, Yusuf Ziya. bk. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, V, 1964.

¹² Lâyiha metni için bk. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, V, 1958-1961. Ayrıca bk. Toprak, *Mihrap Minber ve Devlet*, s. 148; Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye’de İslâmcılık*, çev. Hayrullah Örs, Ankara 1972, s. 44-45 ve Uriel Heyd, *Language Reform in Modern Turkey*, Jerusalem, 1954, s. 22’den naklen Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, s. 80; Kılıç, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Dinin Denetlenmesi ve Muhafazası Meselesi”, s. 300-301. Osman Ergin söz konusu lâyiha’nın hayata geçirilmemiş olmasını şu ihtimallere bağlamaktadır: “Fakat Atatürk bunu niçin böyle yaptı? Acaba efkârı umumiyeye fena karşılanacağından mı çekindi? Yoksa henüz zamanı gelmemiş ve zemin hazırlanmamış mıydı? Yahut her inkılâbı bizzat kendisi yaptığı için bunda ilâhiyat Fakültesinin önayak olmasını hoş mu görmedi? Hasılı buraları anlaşılamıyor ve izah eden de bulunmuyor”. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, V, 1965. Parlak da, *Laikleşme Sürecinde Camiler Geç Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e* isimli çalışmasında benzer bir yaklaşımla, bu tekliflerin bir kısmının hayata hiç geçirilemediğini, bir kısmının da zamanın ruhunu beklediğini söylemiştir.

alanını sadece *ibadet* ve *itikad* olarak sınırlandırmasına¹³ rağmen Riyâset, kendisine gelen her türlü dinî-fikhî soruyu cevaplamış, şayet teşkilat kanununa aykırılık sebebiyle takibat yapılabileceği endişesi varsa “müsteftînin müftülüğe celbiyle hükmün şifahi olarak tefhimi” yoluna gidilmiştir. Yani hangi konu olursa olsun dinî bilgiye ulaşmak isteyen vatandaşa bu bilgi öncelikle yazılı, şayet yasal sınırlılıklar sebebiyle buna imkân bulunamamışsa sözlü olarak verilmiştir. Böyle olduğunu şu birkaç fetva örneği gösterecektir:

* “Hac bedellerinin doğrudan Tayyare Cemiyetine iâne ve teberru’ edilmesi hakkında olup hükm-i sâbıkı alınan 8 Ağustos 927 tarihli teklifnamenin aynen leffiyile icra-yı icabına müsaade buyurulması istirhamına dair Türk Tayyare Cemiyeti Merkezi Umumisi Müşavere Şubesi ifadesiyle Tayyare Cemiyeti riyasetinden vârid olup havale buyrulan 12 Ağustos tarihinde 20705 numaralı müzekkere-i âliye mütalaa olundu. Hac, erkan-ı İslâmiyyenin bir rûkn-i azîmi olup Mekke-i Mükerrreme’de icra-yı mütehattim olan ef’al-i mahsusadan ibaret edildiğinin ber veçhile, mala tahvili caiz olmadığı; bu babda indî söz söyleyenlerin sözlerinin asla hâiz-i itibar olamayacağının cevaben iş’ârı. 20 Sefer 246 18 Ağustos 927.”

* “An asıl milel-i gayrı müslimeden olup bade’t-tehcir “Kulp” kazası dahiline gelüp yerleşmiş ve küçüklüğünden beri İslâm nezdinde bulunup, İslâm olduğunu ifade etmekte bulunmuş olan ve iki üç sene mukaddem, müslime bir bâkire ile gayrı resmî izdivaç edüp sekiz aylık çocuğuyla zevcesi de nezdinde bulunan, yirmi yaşlarında bir şahsın Ermeni olduğu ihbar kılınmakta olup, merkûmun İslâm olduğuna ve ihtida ettiğine dair bir kaydı bulunmamasına binaen, bu ve emsali nikahın sıhhat ve adem-i sıhhati hakkında yapılacak muamelenin emr u iş’âr buyurulmasına dair Kulp kazası hâkimliğinden varid olup, 926 tarihinde havale buyrulan 261 numara 926 tarih ve 238 numaralı tahrirat mütalaa olundu.

İcabı bi’l-müzakere sureti iş’âre nazaran: nikah-ı mezkûr, sahih olduğunun cevaben iş’âr buyurulması. 14 Safer 345 ve 23 Ağustos 926.”

* “Terme Müftülüğünden gelen 01.11.941 tarih ve 78 no.lu yazıda, Havva ve Ali birbirlerinin akrabası olmadığı halde Hanife adında bir kadından süt emmişler ve süt kardeş olmuşlar. Sonra Havva’yı Nuriye adında bir kız çocuğu emmiş ve aradan on beş yirmi sene geçmiş. Birkaç sene evvel Havva’nın süt kardeşi Ali, bilmeyerek süt kardeşi Havva’nın süt kızı Nuriye’yi taht-ı nikâhına almış. Şimdi Havva süt kardeşi Ali’ye “Bu Nuriye’yi ben beş-on defa emzirdim. Sen benim süt kardeşimsin. Bu kadın sana haramdır” demiş. Bunun üzerine Ali taht-ı nikâhında bulunan Nuriye’yi muvakkaten babasının evine göndermiş. Yapılan tahkikatta işin içinde dargınlık ve garaz olmayan

¹³ 03 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı Şer’iye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun’un ilk maddesi şöyleydi: “Türkiye Cumhuriyeti’nde muamelât-ı nâsa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükûmete ait olup din-i mübin-i İslâmın bundan mâadâ itikadât ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesailinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir.” bk. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200429.pdf (23.01.23).

ve yalnız Havva'nın kavli-i mücerredıyla kalan bu meselede şer'î husûsâtın neden ibaret olacağının tetkikine müsaadeleri arz edilmektedir.

Eski basma Fetâvâ-yı Ali Efendi'nin Kitâbu'r-Radâ'ında 26. meseleye göre *sâhib-i müracaata şifâhen cevap îtâsı lâzım geleceğinin* Müftülüğe emir ve iş'ârı muvafık olacağı tezekkür kılındı.¹⁴

Tabiatıyla şöyle istisnaların bulunması da dönemin nezaketi bağlamında yadırganmamalıdır:

* “Kanun-ı medeninin mevki-i mer'iyete vaz'ından evvel vefat edenlerin mesele-yi mirasları vefat tarihine göre mi taksim olunacağını arz ve isti'zanına dair Buzluhan Müftülüğünden varid olup havale buyrulan 12 Teşrin-i Evvel 926 tarih ve 18 numaralı arîza mütalaa olundu.

İcabı bi'l-müzakere müftülerin vezaifi 3 Mart 1340 tarih ve 429 numaralı kanunun birinci ve beşinci maddelerinde gösterilmekte olduğundan ol surette ifa-yı muamele icab edeceğinin cevaben iş'ârı.”

Bu sadedde son olarak, diğerleri gibi altında yine “Diyanet İşleri Reisi Rıfat” imzası bulunan ve Kuruluşundan beş ay sonra 1924 Ağustos'unda verilen fevkalade önemli bir kararı iktibas edeceğim. Bu karar, yeni rejime hem açıkça cephe alan hem de bunu Cuma hutbelerinde ve vaazlarında yüksek sesle dillendiren bir vaizine İstiklal Mahkemelerinin hatıralarının tazeliğini koruduğu bir vasatta Diyanetin nasıl yaklaştığını göstermesi bakımından câlib-i dikkattir:

“Bartın kazasında kâin Arap Camii şerifi hatibi koca baş Mustafa Efendi'nin Cuma hutbesinde “Çocuklarınızı dinsiz muallimlerin mektebine göndermektense kesiniz, uçurumdan atıp öldürünüz!” diyerek diyanet ve milliyetini müdrik Cumhuriyet muallimlerini dinsizlikle itham ederek hükümet-i cumhuriyyenin maarif siyasetine aleyhtarlık uyandıracak telkinatta bulunduğundan hakkında yapılan tahkikat neticesinde mûmâ ileyh mahkemeye tevdi ve vaazdan men edildiği ve ahîren mahkemece beraat ettiği cihetle vaaza devamı muvafık olup olmayacağının inbâsına dair Dâhiliye Vekâlet-i Celilesinin 12 teşrin evvel 340 tarih ve 34119 numaralı tahrirâtı ve bu hususta mahall-i müftülüğünden varit olup tevhid edilen 20 Ağustos 340/14-22 Ağustos 340 tarih ve 20 numaralı iki kıta arîza mutalaa olundu.

İcabı bil müzakere sureti iş'âr ve cereyanı mübeyyen muameleye nazaran mûmâ ileyh minberde Türkçe vaazdan men'i muvafık ise de mahkemede beraat kararı verildiği cihetle alel usul minberin gayrinde vaaz edebileceğinin Dâhiliye Vekâlet-i Celilesine ve maaşının da verilmesi lüzumunun mahall-i müftülüğüne cevaben iş'ârı 14 rebiul ahir 1343-12 teşrin sani 340. Diyanet İşleri Reisi Rıfat”

3. Diğer taraftan Diyanet İşleri Reisliğinin Haneffiliği benimsemesi, zamanın ruhuna uygunluğu veya yapılmak istenen reformları reyici karakteri sebebiyle meşrulaştırma kabiliyetine daha çok sahip olması nedeniyle bir tercih değil, tarihsel ve toplumsal bir zorunluluktur. Zira Anadolu ve Rumeli'siyle kâhir ekseriyeti Hanefi olan bir halkın din işlerini uhdesine alan ve bunu kendisinden önce yapmış bulunan Meşihat'ın devamı

¹⁴ Kuruluş kanununun alan kısıtlaması ve dinî cevabın Türk Medeni Kanunu'na uymaması sebebiyle soruyu sorana yazılı cevap verilemediğine dikkat edilmelidir. Bununla birlikte soru cevapsız bırakılmamış, fetvanın ilgili müftülük tarafından *şifâhen* verilmesine ve fetvanın iktibas edileceği kaynağa işaret edilmiştir.

olan bir kurumun başka bir tercihi olamazdı. Aksi halde bunun halka yeni bir dini benimsetmek gibi yıkıcı tesirleri olurdu.

4. M. Ali Büyükkara dostumuz, Diyanetin dinî cemaatlerle ilişkisi bağlamında şöyle bir fotoğraf çekmektedir: “Cemaatlere bağlı kurs ve camilere Diyanetin personel ataması ilk planda cemaatlerin zararına gibi gözükse de, bu durum kendi dinî anlayışlarını, dünya görüşlerini meşrulaştırmak, ayrıca hukukî takibattan kurtulmak için onlara gayet elverişli fırsatlar sunmuştu. Zira atanan resmi personel bu durumda sanki fahrî konuma düşmekte, cemaatin kendi personeli ise yönetimi fiili olarak üstlenmektedir. Bu uzlaşmalı “idare” mekanizması, önceki gerginlikleri büyük ölçüde unutturarak ya da üzerini örterek bugüne kadar taşınmıştır.”

Bu tespitler büyük oranda isabetli olmakla birlikte Büyükkara -anladığım kadarıyla- bu ilişki biçiminde bir sorun görmüyor, aksine “önceki gerginlikleri unutturan” bir tür uzlaşının dinî hayat bakımından olumlu olduğunu ima ediyor. Fakat ben bu uygulamanın, maslahat ve meşadetleriyle birlikte şu sorular etrafında soğukkanlı bir biçimde müzakere edilmesini gerekli görüyorum. Diyanet tabelası altında ve arkasında:

* Türkiye’nin bir İslâm ülkesi değil, aksine bir “dârülharp” olduğu gibi olumsuz propagandalar yapılıyor mu?

* Dârulharp olduğu için Türkiye’de Cuma namazı kılınmayacağı, kılınacaksa da sadece belli kursların mescidlerinde ve o kursların talebe ya da hocaları tarafından kılınabileceği ve yine aynı gerekçeyle bankalardan faiz alınabileceği öğretiliyor mu?

* Ehl-i Sünnet inanç esaslarıyla bağdaşmayan mistik anlayışlar, bid’at ve hurafeler empoze ediliyor mu?

* Dinî radikalizmi besleyen endoktrinasyon faaliyetleri yapılıyor mu?

* Toplumsal dokuyu zedeleyecek siyasal düşünceler üretiliyor ve faaliyetler yapılıyor mu? Mesela bazı siyasîler aleyhine düzenli olarak kahhâriyeler okunuyor mu?

* Pedagojik formasyonu olmayan öğreticilere teslim edilen öğrencilerin psikolojik gelişmeleri ve ruh sağlıkları takip ediliyor mu?

* Her türlü taciz ve şiddete karşı sıkı denetim yapılıyor ve etkili tedbirler alınıyor mu?

* Öğretim çıktıları doğru olarak raporlanıyor ve bunlar objektif ölçme-değerlendirme metotlarıyla ölçülebiliyor mu?

* Bu kurumlardan mezun olanların âdiyet duygularının kime ve neye yönelik olduğu önemseniyor mu?

5. Müzakere bağlamında son olarak Büyükkara’nın bu etraflı ve ilgi çekici tebliğinin hem 21. sayfasında hem de sonuç kısmında vurguladığı şu cümlelere itirazî bir not düşeceğim: “Geleneksel dinî yapıların yanı sıra ileride belirteceğimiz biçimde radikal kesimleri de içine alacak şekilde Türkiye İslâmcılığının hususen Hâlidîyye Nakşîliği ile olan irtibatı, İslâm dünyasında hayli etkili olan Selefiyye hareketinin Türkiye’de cılız kalmasının belki de en önemli sebebidir. İran menşeli İslâmcı akımların kök salamaması da aynı nedene bağlanabilir. Hâlidîyye’nin sünnî çehresi bu tür yönelişlere önemli ölçüde set çekmektedir.”

Selefi ve Şîî akımların Türkiye’de cılız kalmasında adı geçen sünnî tarikatın rolü olabilir. Fakat büyük Türkiye ölçeği, Osmanlı’dan akıp gelen tarihî tecrübe, kent müslümanlığı ve örgün-yaygın din eğitimi tecrübesi dikkate alındığında bu rol, “en

önemli” yani başrol müdür? Abartılı bulduğum bu tespiti aşağıda belirteceğim hususlar üzerinden gözden geçirmeyi öneriyorum.

Bu topraklarda Selefiyye ile Şîa'nın zemin bulamaması, evvel emirde şu sebeplerle izah edilebilir:

* Yüzyıllar boyunca geleneksel sünnî inanç çerçevesine sahip olunması, bir başka ifadeyle Ehl-i sünnet ve'l-cemaat akidesinin tekerlemeler ve basit ezberlenecek kalıplarla küçüklükten itibaren öğretilmesi, cami müslümanlığı ile diri tutulması,

* Sünnî paradigmanın toplumsal birliğe ve devlete zeval gelmesin anlayışına önem vermesi ve fitne hareketlerine mesafeli olan duruşu,

* Osmanlı medreselerindeki ilim ve kültür çerçevesinin köylerde ve şehirlerin varoşlarında klasik dinî eğitim halkaları marifetiyle sürdürülmesi,

* 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu'nun 4. maddesi gereğince ilkokula dayalı olarak dört yıllık eğitim-öğretim programına sahip olarak açılan ve 1930 yılına kadar faaliyetine devam eden İmam-Hatip mekteplerinin sünnî tedrisatı,¹⁵

* Diyanet İşleri Reisliğine bağlı olarak 1932-1950 yılları arasında faaliyet gösteren Dârülkurrâlardaki Kur'an-ı Kerim eğitimi,

* 15 Ocak 1949'da on aylık bir öğretim kurumu olarak açılan İmam-Hatip Kurslarında yetişen din görevlilerinin gayretleri,

* 1951 yılında açılmış olup günümüze kadar canlılığını koruyarak ve sayısını artırarak gelip yüzbinlerce mezun vermiş olan İmam Hatip Okulu/Lisesinin sünnî öğretiyi esas alan müfredatı.

* Medrese, Dârülfünûn Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi, Ulûm-i Şer'iyye Şubesi, İlahiyat Fakültesi ve Yüksek İslâm Enstitüleri ile yüzyıllar boyu kesintisiz süregelen yüksek din eğitim öğretim kurumlarının müfredatı,

* Meşîhat-i İslâmiyye (Şeyhulislâmlık), Diyanet İşleri Reisliği ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile yine yüzyıllar boyu kesintisiz süregelen din hizmeti ve eğitimi,

* Gerek Osmanlı Devleti gerek Cumhuriyet Türkiye'sindeki dinî yayınların sünnî çizgisi,

* Millî, muhafazakâr ve mukaddesatçı sivil toplum kuruluşlarının eğitim faaliyetleri.

İşte bütün bunları bir tarafa bırakarak ya da daha iyimser bir ifadeyle hak ettiği konuma oturtmayarak Selefiyye ve Şîa'nın Türkiye'de zemin bulamamasının “en önemli” etkeni olarak bir tarikatı adreslemek, resmi tam olarak görmemek anlamına gelecektir.

¹⁵ Bu mekteplerde okutulacak dersler şu şekilde belirlenmiştir: Kur'an-ı Kerîm, mûsiki, tefsir, hadis, ilm-i tevhîd, din dersleri, Arabî, hitabet ve irşad, ahlâk ve mâlûmât-ı vataniyye, Türkçe, Türk edebiyatı, tarih, coğrafya, hesap, hendese, hayvanat, nebâtât, rûhiyat, fizik ve kimya mâlûmatı, tabakat, hıfzıssıhha, yazı, terbiye-i bedeniyeye. bk. Halis Ayhan, “İmam Hatip Lisesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 22 (2000), s. 191.